

Fedeles Tamás (szerk.)

PÉCSI MOZAIK 3.

Pécs topográfiája

a kezdetektől a 20. század elejéig

KRONOSZ KIADÓ

Pécs város topográfiája
a kezdetektől a 20. század elejéig

Pécs város topográfiája

a kezdetektől a 20. század elejéig

Szerkesztette:
Fedeles Tamás

Kronosz Kiadó

Pécs, 2013

Pécsi Mozaik 3.

Szerkesztőbizottság:

Bachmann Bálint, Kaposi Zoltán, Pilkhoffer Mónika,
Ujvári Jenő, Visy Zsolt, Vonyó József (elnök)

A sorozat szerkesztői:

Erőss Zsolt és Fedeles Tamás

A borítón:

A Havihegy látképe az Ágoston térről Huszár Ferenc alkotása

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2013-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6027-92-4

© szerzők
© szerkesztő
© Kronosz Kiadó

Tartalom

Előszó	7
SZENDE KATALIN	
Az eltűnt tér nyomában	11
GÁTI CSILLA – KOVALICZKY GERGELY – NAGY ERZSÉBET – TÓTH ISTVÁN ZSOLT	
Pécs topográfiaja az őskortól az államalapításig	41
FEDELES TAMÁS	
Pécs középkori helyrajza	67
SUDÁR BALÁZS	
Pécs török topográfiájához	99
SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA	
A Szigeti-külváros a 18. században	121
KAPOSI ZOLTÁN	
Pécs földbirtokrendszerének változásai (1780–1914)	149
ÁRVAI TÜNDE	
A városfejlődés hatása az oktatási intézményhálózat bővülésére a 18–19. században	169
T. PAPP ZSÓFIA	
Iparosok topográfiaja (1828)	197
PILKHOFFER MÓNIKA	
Pécs térbeli terjeszkedése a dualizmus időszakában	237
Rövidítések	251
Summary	253

Előszó

Jelen tanulmánykötet a Magyar Várostörténeti Atlasz sorozatának szerves kiegészítője, a pécsi városatlasz folyamatban levő munkálatainak egyik fontos eredménye. Az atlasz sorozat, amely napjainkra már nem ismeretlen a magyar történeti kutatás számára sem, az 1955-ben életre hívott Nemzetközi Várostörténeti Bizottság (Commission Internationale pour l'Historie des Villes) „Európai Városok Történeti Atlasza” kutatási programja keretében készül. Célja az, hogy támpontot adjon és forrásul szolgáljon az összehasonlító várostörténeti kutatásokhoz. A program körvonalai már a Bizottság megalakulásakor megfogalmazódtak, az első atlaszok pedig az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején megjelentek. A maga 45 esztendő fennállásával és közel 500 kiadott atlaszával ez a kutatási program az európai történész szakma egyik leghosszabb ideje futó és bizonyosan a legnagyobb területet átfogó vállalkozásának tekinthető.¹

A program maga is számos változáson ment keresztül az elmúlt évtizedekben, mind főbb felvetett kérdéseit, mind megvalósításának módját, technikai kivitelezését tekintve. A kezdeti kutatásokat nagymértékben befolyásolta egy ideális „alapításkori” alaprajz rekonstruálásának igénye és az a remény, hogy az akkoriban a történeti kutatás számára „felfedezett”, eredetileg elsősorban adóigazgatási célra készített kataszteri térképek segítségével ez megoldható.² Manapság, részben az egyre intenzívebb településrégészeti kutatások, részben a térképi források felhasználhatóságának kritikai-módszertani fejlődése miatt az egykori ideális cél sok tekintetben illuzórikusnak, vagy legalábbis nehezen megvalósíthatónak bizonyult. Ez a felismerés azonban nem a munka feladását, hanem éppen ellenkezőleg: újragondolását, kiteljesedését, sokoldalúbbá válását eredményezte. Napjainkban a városatlasz projekt nemcsak a középkori városok kutatóinak érdeklődését elégítheti ki, hanem a kora-újkori, újkori, sőt sok esetben a jelenkori városok komplex topográfiai kutatásának eszközéül szolgál.³ Az atlaszok összeállítását napjainkban az a felismerés vezérli, hogy az alaprajz nemcsak a városok kialakulásakor, hanem fejlődésük teljes tartama során tükrözi és egyúttal aktívan befolyásolja is a városi társadalom és gazdaság fejlődését. Az a tény pedig, hogy az egyes városok nem elszigetelten, önmagukban állnak és változnak, hanem összehasonlíthatóságukkal egy nagyobb térség – de ugyanakkor az egyes települések – fejlődése is sokkal jobban megérthető és nyomon követhető, minden eddiginél inkább indokolttá teszi a közös alapelvek és azonos léptékek alkalmazását a szó egészen konkrét és átvitt értelmében is.⁴ A historiográfia fejlődésének belső logikája folytán így a történeti városatlaszok egy viszonylag konzervatív morfológiai megközelítésből kiindulva részeseivé váltak az utóbbi évtizedekben komoly szemléletváltozást hozó „térbeli fordulatnak.”

¹ OPLL 2011. Az eddig megjelent összes atlasz rendszeresen frissített listáját l. <http://www.ria.ie/research/ihta/list-of-european-historic-towns-atlases.aspx> (letöltve 2013 február).

² CONZEN 2008.

³ OPLL 2012.

⁴ CLARKE 2008.

Várostörténeti atlaszok hazai elkészítését Szűcs Jenő már 1966-ban szorgalmazta, a magyar várostörténeti kutatások helyzetét és feladatait tárgyaló akadémiai vitaülésein: „A magyar városfejlődés kezdeteinek, első szakaszainak vizsgálata, a várostípusok különválasztása, alapvető jegyeinek megállapítása [...] nem képzelhető el az elmélyült, komplex módszerekkel folytatott városlaprajz-kutatások nélkül. [...] Hosszú idő óta hangoztatott elemi igénye a magyar várostörténeti kutatásnak egy városlaprajz-atlasz elkészítése.”⁵ A megvalósításra mégis csaknem négy évtizedet kellett várni. Végül egy 2004 és 2008 között OTKA-támogatással (T 46866) megvalósított kutatási projekt keretében sikerült beindítani ezt a munkaprogramot Magyarországon.⁶ A program házigazdája a MTA Történettudományi Intézete volt. A feldolgozandó városok kiválasztásában a földrajzi eloszlás és várostípusok szerint is a változatosságra törekedtünk: szabad királyi városok, rezidencia-város és mezővárosok; földrajzi fekvés és morfológia szempontjából síkvidéki, folyóparti és hegyvidéki települések egyaránt bekerültek az első körbe. Az első pályázati ciklus keretében ennek megfelelően négy város: Buda (1686-ig), Kecskemét, Sátoraljaújhely és Sopron atlaszának összeállítására került sor, ezek közül az utóbbi kettő már nyomtatásban is napvilágot látott az MTA Történettudományi Bizottságának Várostörténeti Albizottsága kiadásában 2010-ben⁷ illetve 2011-ben.⁸ A munkát a történészek mellett a térképészet képviselői is méltatták azzal, hogy mindkét atlasz a megjelenését követő évben a Szép Magyar Térkép pályázaton a tudományos térképek kategóriájában 1. díjban részesült. A most futó, a 2010 és 2014 közötti időszakra megítélt OTKA-támogatás segítségével a Közép-európai Egyetem koordinálásával megvalósuló program keretében újabb hat város: Buda (1686–1848), Kőszeg, Miskolc, Pécs, Szeged és Vác feldolgozása készül. A munkálatok elkészítéséről, a velük kapcsolatban felmerülő térszerkezeti, topográfiai kérdésekről szélesebb körben a Hajnal István Kör 2011-es kőszegi konferenciáján hallhatott a történész szakma, ahol egy önálló „Atlasz” panelt szervezett Gyulai Éva, amelyen a jelen pályázati ciklus három résztvevője (Gyulai Éva, Bariska István, Fedeles Tamás) vett részt előadással.

A magyar városatlaszok anyagának összeállításában figyelembe vettük a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság ajánlásait és az eddig megjelent külföldi atlaszok tanulságait.⁹ A térképlapok elkészítéséhez a magyarországi levéltárakban, illetve külföldi gyűjteményekben (elsősorban a bécsi Kriegsarchivban) található forrásokat használtunk fel. Forrásmegjelölés tekintetében az osztrák, a cseh, a román és részben a horvát sorozatok állnak a legközelebb a hazai adottságokhoz: ugyanazok az Osztrák–Magyar Monarchia idején készített kataszteri, illetve katonai felmérés-sorozatok használhatók mindegyik országban. A 19. század második felében felvett kataszteri lapok alapján készült az előírás szerinti 1:2500 méretarányú alaptérkép. A városok környékét ábrázoló kivágatokat, amelyek a katonai felmérésekből származnak, a tágabb geopolitikai összefüggések érzékeltetésére 1:50 000-es méretarányra méretezzük át. A modern kori állapotok 1:5000 arányú bemutatását egy 20. század eleji 1:5000-as telekszintű felméréssel és egy 1:5000 méretarányban kinyomtatott légifotóval oldottuk meg, ezen kívül közöljük a

⁵ Szűcs 1966.

⁶ SZENDE 2006.

⁷ JANKÓ–KÜCSÁN–SZENDE 2010.

⁸ TRINGLI 2011a.

⁹ CONZEN 2008; CLARKE 2008.

városok 1:10 000 arányú jelenkori topográfiai térképét is. Eltérést jelent a legtöbb nemzeti atlasz-sorozattól, hogy az egyes fejlődési fázisokat nem egymásra vetítve, hanem külön-külön elkészített, egy táblán egymás mellé rendezett térképsorozattal ábrázoljuk. A program szerint kötelezően elkészítendő térképlapokat (A sorozat) szerkesztett tematikus térképsorozatok egészítik ki (B sorozat). Ezek zömmel friss, részben még folyamatban levő településmorfológiai és szociotopográfiai kutatások alapján segítik megismerni a városi tér alakulását és használatát. Végül reprodukciók segítségével válogatást adunk az adott várost bemutató látképekből és korai térképekből, felmérésekből (C sorozat). A térképanyagot részletes topográfiai tanulmány, a B és C sorozat egyes elemeihez fűzött kommentárok, valamint – az írországi városatlazok mintájára – elsődleges források alapján összeállított, tematikus egységekbe rendezett adattár kíséri. A kísérőfüzet anyagát (az adattári rész kivételével) angol fordításban is közreadjuk.

A jelen tanulmánykötet azt bizonyítja, hogy egy-egy városatlaz megtervezése, összeállítása nagy lendületet ad az adott város térszerkezeti, topográfiai kutatásának. Új régészeti, történeti és térképes források feltárására és bevonására ösztönöz, és a már korábban elvégzett adatfeltáró munkák térbeli ábrázolásának igényével új összefüggések felismerésére ad lehetőséget.¹⁰ A közös kutatás lehetővé teszi a hosszú távú folyamatok nyomon követését és az egyes korszakokra jellemző sajátosságok hangsúlyos bemutatását egyaránt. Az atlaszokban összegzett történeti topográfiai ismeretek számot tarthatnak a helyi lakosság, a történeti kutatás és a várostervezéssel foglalkozó szakemberek érdeklődésére is. Mindezen túl, amint ezt már az eddig megjelent hazai atlaszok külföldi visszhangja bizonyítja, városaink – jelképesen és szó szerint – elfoglalhatják helyüket az európai összehasonlító kutatások térképén is.¹¹

***

Pécs több mint két évezredes múltra visszatekintő története régóta foglalkoztatja a kutatókat. Elegendő ennek érzékeltetésére a város vaskos, 606 oldalas bibliográfiáját kézbe venni, amely az utóbbi évtizedek vonatkozó publikációiról nyújt tájékoztatást.¹² Ugyancsak említésre érdemes a Pécs Története Alapítvány által gondozott *Tanulmányok Pécs történetéből* sorozat, amelyben – néhány monográfia mellett – a település históriáját tárgyaló, évi rendszerességgel megrendezett konferenciák előadásait tartalmazó tanulmánykötetek jelentek meg, s 2013 tavaszán – hosszú évek előkészítő munkáját követően végre – Pécs nagymonográfiájának első kötete is napvilágot látott, Visy Zsolt professzor szerkesztésében.¹³

A városkép és a településszerkezet változásairól Bezerédy Győző jelentetett meg egy hosszabb lélegzetű, mindmáig alapvető fontosságú tanulmányt.¹⁴ Szintén megkezdhetetlen a Dercsényi Dezső, Pogány Frigyes és Szentkirályi Zoltán szerzőgárda

¹⁰ KÜCSÁN 2008.; TRINGLI 2011B.

¹¹ STRACKE 2011; SIMMS (sajtó alatt); SZENDE-VÉGH (sajtó alatt).

¹² Pécs bibliográfiája 1960–2005. Összeállította Surján Miklós. Pécs, 2008.

¹³ Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Főszerk. Vonyó József. Szerk. Visy Zsolt. Pécs, 2013. Az alapítvány által szervezett konferenciákra, kötetekre, a kutatás szervezésére I. VONYÓ József: Egy ellentmondásos kutatási program (rész)története. A Pécs története c. nagymonográfia megírásának legújabb kísérlete. In: Uő: Városok, üzemek, intézmények. Tervek, tapasztalatok, tanulmányok. Pécs, 2012. 79–114.;

¹⁴ BEZERÉDY 1982.

által jegyzett, elsősorban a műemlékekre és a városképre fókuszáló kötet, hiszen a városszerkezet változásait, a topográfiai fejlődés szegmenseit is érinti.¹⁵ Az egyes történelmi korszakokat illetően az utóbbi években a közép- és a török kor vonatkozásában jelentek meg a város szerkezeti, topográfiai fejlődését (is) elemző kötetek, tanulmányok.¹⁶ Mindezidáig azonban a város évezredek átívelő morfológiai, topográfiai fejlődését bemutató összefoglaló munka még nem született. A Magyar Várostörténeti Atlasz program keretében néhány éve megkezdett kutatásoknak többek között éppen az a célja, hogy e hiátust megszüntessék.

Jelen kötet tanulmányai a 2012. október 19-én, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán azonos címmel megrendezett szimpózium előadásainak jegyzetekkel ellátott, bővített változatai. A téma aktualitását jól mutatja, hogy a tudományos tanácskozás rendkívül nagy érdeklődésre tartott számot: a szűkebb szakma képviselői mellett, más érdeklődők is szép számmal részt vettek a rendezvényen. A Pécs Várostörténeti Atlasz e kutatásokra szervezett munkacsoportjának tagjai az eddig elvégzett kutatásaik eredményeit adják közre e kötet hasábjain. A munka természetesen e tanulmánykötet megjelenésével még korántsem tekinthető lezártnak, hiszen a vállalkozás végső célja a település topográfiai változásait bemutató, magyar és angol nyelvű, tematikus térképekkel, a városról készült reprodukciókkal, valamint részletes adattárral ellátott várostörténeti atlasz elkészítése.

Az egyes korszakokat merőben eltérő forrásadottság jellemzi, mindemellett a kútfők feldolgozottsága is meglehetősen nagy eltérést mutat. Ebből következik, hogy jelen kötet tanulmányai között akadnak komplexnek tekinthető feldolgozások és egy-egy részletkérdést mikro-elemzéssel feltáró dolgozatok egyaránt. Az őskortól az oszmán uralom végéig tartó időszakra vonatkozó kutatások lezártak tekinthetők. Magától értetődően – a dolog természetéből adódóan – ez csak a pillanatnyi állapotra vonatkozik, hiszen az újabb régészeti feltárások, esetlegesen felbukkanó – az eddigi tapasztalatok alapján vélhetőleg csekély számú – közép- és koraiújkori források némileg árnyalhatják jelenlegi ismereteinket.

Talán kissé meglepő módon a 18. századtól kezdődő periódus tekinthető a legkevésbé feldolgozottak topográfiai szempontból. Dacára annak (vagy éppen azért), hogy a levéltári források, a rendelkezésre álló térképek, városábrázolások száma éppen a hódoltság időszakát követően indult nagyarányú gyarapodásnak. A kutatások alapját Madas József minuciózus munkával összeállított adattárai jelentik,¹⁷ melyek vezérfonalként szolgálnak a témában elmélyedni kívánók számára. Ugyanakkor az említett kötetek minden értékük ellenére a város szerkezeti változásainak, topográfiai fejlődésének bemutatása során hangsúlyozottan „mindössze” kiindulópontot jelentenek. Hiszen a közölt adatokra alapozva, azokat az eredeti forrásokkal összevetve, kiegészítve, térképre vetítve nyílik lehetőség a város térbeli gyarapodását, morfológiai változásait folyamatában bemutató, komplex összefoglalás elkészítésére.

Budapest–Pécs, 2013. március 1.

Szende Katalin és Fedeles Tamás

¹⁵ DERCSÉNYI–POGÁNY–SZENTKIRÁLYI 1966.

¹⁶ SÁNDOR 2001.; VARGA 2009.; FEDELES 2009.; FEDELES 2011.; KOSZTA 2012.

¹⁷ MADAS 1978.; MADAS 1985. A szigeti külvárosról készült adatgyűjteménye sajnos kéziratban maradt.

Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig

Természeti környezet

Pécs változatos természeti környezetben, eltérő tájtypusok (síkság és hegység) találkozásánál fekszik. A település történeti magja a Mecsek meredek déli lejtője és a hegység előtti lapos, részben mocsaras terület – a Pécsi-(fél)medence – közötti, enyhe dőlésszögű hegylábi lejtő szűk, észak–dél irányban megközelítőleg egy kilométer széles sávjában alakult ki. A megtelepedés színtere a település középkor óta tartó terjeszkedése következtében nagymértékben kibővült: északi, keleti és nyugati irányban a Mecsek déli oldalára jelentős mértékben felkúszott, déli és keleti irányban a medencét délről határoló Dél-Baranyai-dombság széléig terjed, nyugati irányban pedig a tölcseárokra kiszélesedő lapos terület (Pécsi-sík) irányában bővült.¹

A domborzat hatása nemcsak közvetlenül érvényesült a település kialakulása és fejlődése szempontjából, hanem közvetetten, az éghajlati, vízrajzi, a növényzeti és a talajadottságokon keresztül is kifejtette hatását.

Magyarország éghajlata a kontinentális klíma (nedves) altípusába sorolható. Egyaránt megtalálhatók és felismerhetők a kiegyenlítettebb hőmérsékletű, csapadékos óceáni éghajlat és a szélsőséges hőmérsékletű, kevésbé csapadékos szárazföldi (kontinentális) éghajlat jellemző vonásai.² A Dunántúli-dombság területeire a mérsékelt meleg, mérsékelt nedves éghajlat jellemző. A Mecsek hegység tömege ezt módosítja, a délies kitétséggű területen szubmediterrán jellegű mikroklíma alakult ki. A Mecsek hűvös, mérsékelt nedves, enyhe telű éghajlati körzetként jellemezhető, ahol a mediterrán jelleg a melegebb nyári középhőmérsékletben és a magassággal együtt járó kisebb ütemű hőmérséklet csökkenésben szembetűnően érvényesül. A csapadék a Mecsek peremei felé, de különösen déli irányban erősen csökken, a hegység így csapadékválasztó szerepet játszik. Az északi szelektől védett napsütötte lejtőkön itt tavaszodik a legkorábban az egész országban, az átlagosnál hosszabb tenyészidőszak jellemző. Az éghajlati adottságok kedvezőek a szőlő- és gyümölcsstermesztésnek, a Mecsek déli lábánál települések kialakulását ösztönözte.³

¹ A mai város kiterjedése mintegy tizennyolcszorosa a középkori település fallal övezett méretéhez viszonyítva. A területbővülés a környező falvak Pécs közigazgatási egységébe való beolvadásával járt. – Erről részletesen: BMFN 697–808. A hegység és dombság közötti terület elnevezésére három névváltozat fordul elő a szakirodalomban, illetve topográfiai térképeken: Pécsi-medence, Pécsi-félmedence és Pécsi-sík.

² MEZŐSI 2011. 119.

³ MEZŐSI 2011. 296–297.

1. ábra. Pécs légi felvételen (Fotó: Bertók Gábor)

A Mecsek területén a karsztos jelleg ellenére fejlett vízhálózat alakult ki. A felszíni vizek táplálói a Mecsek karsztos forrásai, amelyek alapvető szerepet töltek be a lakosság vízellátásában, s így a források a település kialakulásának és fejlődésének egyik alappilléret képezték. Az egykoron igénybe vett források közül ma már csak néhányról tudunk, hiszen a völgytalpak a későbbiekben átalakultak, részlegesen feltöltődtek (Petrzszelyem-forrás, Kaposvári utcai-forrás, Tettye forrás).⁴ A történeti városmag területén több, forrás táplálta, a kőzettani adottságok miatt jobbára ideiglenesen működő, kisebb felszíni vízfolyással kell számolni.⁵ Pécs történeti fejlődése szempontjából két felszíni vízfolyás jelentős: Pécs területéről az elfolyó felszíni vizek befogadója a Pécsi-víz. A Pécsi-medence alján a mocsaras völgyével sokáig határoló szerepet töltött be, az újkortól ipari vízként is hasznosították. A középkori város falát keletről határoló Tettyepatak energiát biztosított a partjára épült malmok számára, ipari vizet a bőrfeldolgozáshoz, de közvetetten védelmi funkciót is ellátott. A Mecsek délnyugati előterében a Pécsi-síkság – a széles Dráva árokrendszer peremi tagjaként – a pleisztocénben jött létre, a süllyedést kitöltő hordalékkúpnak Pécs vízellátásában fontos a szerepe.⁶

A völgyekben és az árterekben a réti és a láptalajok a meghatározóak. A Mecsekben a karbonátos felszínhez kötődően rendzinák, egyébként sekély termőrétegű, rossz vízgazdálkodású agyagbemosódásos barna erdőtalajok a jellemzőek.⁷

⁴ KRAFT 2006. 76.

⁵ KRAFT 2006. 34–35.; 41–42.

⁶ MEZŐSI 2011. 303.

⁷ MEZŐSI 2011. 298.

A Dél-Dunántúl dombvidékeinek természetes társulásai az ezüsthárssal kevert bükkösök, gyertyános és cseres tölgyesek. A mediterrán hatás a Mecsek természetes növénytakarójában is tükröződik, különösen igaz ez a déli kitétségű lejtőkre. Itt a molyhos tölgy uralta karsztbokorerdő-társulás közel harmada szubmediterrán és balkáni faj, amelyek közül nagyon sok védettséget élvez. A karsztos déli lejtőkön emellett mészkedvelő tölgyesek, az északiakon illír bükkösök, a nem karbonátos déli lejtőkön cseres-tölgyesek és hársak (másodlagosan gesztenyések), az északiakon mészkerülő tölgyesek és bükkösök előfordulásával kell számolni.⁸

A település létrejöttét a kedvező természetföldrajzi adottságok ösztönözték, fejlődésének korszakoként változó ütemét és irányvonalát környezetének gazdag természeti erőforrásai biztosították és befolyásolták. Kiemelkedő fontosságúak a Mecsek hegység adottságai: fája építő- és fűtőanyagként, valamint kézműipari nyersanyagként szolgált. Többféle kőzet bányászható a változatos kőzettani felépítésnek köszönhetően: az építkezésekhez legfontosabb a triász és a lajta mészkő. E szempontból a jakabhegyi triász homokkő másodlagos. A hegység nyugati részén előforduló permi homokkő pedig urántartalma miatt vált fontossá a 20. század második felében. Előbbiekhez képest a fonolit másodlagos jelentőségű. A feketeszen bányászata a 19. század közepétől vált jelentőssé, amelyhez kisméretű lignit kitermelés társult. A fellelhető agyag elsősorban a téglagyártás és a kerámiaipar szempontjából volt fontos. A Mecsek déli lankái a szőlő- és gyümölcsstermesztésnek adtak kedvező feltételeket.⁹ Az erdősült terület vadállománya sokáig kiegészítő élelemforrássul szolgált, a halászat sosem játszott jelentős szerepet a település lakosságának élelmézésében. A történeti belváros alatt és környezetében felszín közeli állapotban kiváló minőségű pannon homok volt bányászható.

Pécs egy megközelítőleg 60×80 kilométer kiterjedésű, délről és keletről természetes határokkal (Dráva, illetve a Duna) körbevett terület, a mai Baranya megye közepén helyezkedik el. Földrajzi fekvése következtében törvényszerű, hogy igazgatási központtá, egy nagyobb terület regionális székhelyévé vált.

Pécs fejlődésének szűk keresztmetszetét közlekedés földrajzi helyzete képezte. Míg a Mecsek hegység gazdag természeti erőforrásai által tág teret biztosított a fejlődésnek, addig a hegység tömege a közlekedési adottságokra hátrányos hatással volt, alapvetően befolyásolta az úthálózat rendszerének alakulását, s ezáltal a település kereskedelmi kapcsolatait, kulturális hatósugarát. Közlekedésre (és így áruszállításra) alkalmas folyóvíz hiánya szintén kedvezőtlen hatással volt a település fejlődésére.

Paleolitikum – bronzkor

Pécs városának őstörténetéről csak igen kevés adattal rendelkezünk. Mivel a város területének jelentős része folyamatosan lakott volt az elmúlt évezred során, az őskori emlékművek a későbbi korok építkezéseinek „esett áldozatául”. Elszórtan ugyan

⁸ MEZŐSI 2011. 298.

⁹ A történeti városmag környezetében az erre használt területek mára beépültek, szőlőtermelés súlypontja a Nyugati-Mecsek déli nyúlványain van.

kerültek elő őskori telepnyomok a város területéről, de összefüggéseiben kevésbé vizsgálhatók a városnak ezen időszakai. Minden bizonnyal feltételezhetjük, hogy a mecseki kőanyag források és patakok kedvezően hatottak a környék őskori betelepülésére. A mai város több pontján szórványosan előkerült kerámialetek (Pécs-Málom, Pécs-Vasas, Pécs-Szabolcs) arra utalhatnak, hogy már a neolitikum idején is lehettek megtelepedések a város néhány részén.¹⁰

A közeli Makár-hegy a neolitikum folyamán végig lakott volt, mint ahogy a múzeumba került edények, nehezekek, kőeszközök mutatják.¹¹

A korai bronzkori Somogyvár-Vinkovci kultúrának a Pécs-nagyárpádi dombtetőn volt egy erődített települése: a lelőhely itt egy árkolással megerődített dombvégen helyezkedik el.¹²

A város területéről több esetben is kerültek már elő szórványleletként jellegzetes, mészbetétes díszű középső bronzkori töredékek. Az utóbbi évek feltárásai során a Kossuth téren több (9 db), edénymellékletekkel ellátott, hamvasztásos temetkezés került elő a középső bronzkori mészbetétes kerámia kultúra idejéből (egy közülük lovas temetkezés volt).¹³ A temetőhöz tartozó település az előkerült leletek alapján a mai Sopianae téren és környezetében lehetett.¹⁴

A késő bronzkori urnamezős kultúra idején a Makár-hegyről és környékéről (Makáralja, Rókusdomb) van tudomásunk egy jelentősebb település és feltehetően hozzá tartozó temető nyomairól. Ezt mutatják az itt előkerült öntőminták és bronzdepók is. A jelek szerint ekkor meg is erődítették a dombot.¹⁵ Szintén késő bronzkori megtelepedésre utalnak a Hőerőműnél és a Basamalom utcában talált szórványleletek.¹⁶

Vaskor

A Pécs melletti Jakab-hegyet már a bronzkor késői fázisában, az urnamezős korban kezdték lakni, amiről a hegyen talált bronzkincs is tanúskodik. Fénykorát azonban a vaskor korai időszakában, a Hallstatt kultúra idején élte. Magát a sáncot is valószínűleg ebben a korszakban emelték. A sánc előtti, mintegy 300 halomsírba a mellékletek tanúsága szerint a Kr. e. 8–7. században temetkeztek. Kiemelkedő jelentőségű az egyik halomban talált bimetál (bronz-vas) tőr, ami feltételezhetően a Kaukázus vidékéről került ide.¹⁷

A hegy később, a kelta korban is fontos szerepet tölthetett be, amire a sánc megerősítése és az itt talált ezüstérmék is mutatnak. Feltételezhető, hogy a késői kelta időszakban (Kr. e. 2–1. század) központi hely, ún. *oppidum* lehetett.¹⁸

¹⁰ BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. 16, 41.

¹¹ BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. 16.

¹² BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. 59–68; BÁNDI 1984.

¹³ TÓTH 2008. 6–7.

¹⁴ RÉG. AD. 1402–83.

¹⁵ BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979.157.; PATEK 1968. 62.

¹⁶ PATEK 1968. 62.

¹⁷ MARÁZ 1979; MARÁZ 1996.

¹⁸ MARÁZ 2009. 69–70.

A kelta időszakból Pécs területén több helyről is kerültek elő emlékek. Feltételezhető, hogy több elszórt településsel lehet számolni a korszakban, hiszen a város több pontján (Pécs-Hőerőmű,¹⁹ Pécs-Köztemető,²⁰ Pécs-Gyárváros,²¹ Pécs-Vasas²²) váltak ismertté temetkezések, illetve a város központjából is vaskardok, edénytöredékek kerültek felszínre (Ferencesek utcája, Rákóczi út).²³

Római kor

A római kori Sopianae Pannonia belső területén, a Drávától északra, a Kelet-Dunántúlon, a birodalmi határvonalat képező dunai limes „hátszágában” feküdt. Közlekedési csomópont volt, polgári és katonai központokat lehetett innen szárazföldi útvonalon elérni: Savaria-t, Carnuntum-ot, Brigetio-t, Aquincum-ot és Sirmium-ot (Mursán át). Pontos földrajzi helyzetét az *Itinerarium Antonini* adja meg: a településen áthaladt a két tetrarchia kori császári központot, Sirmiumot Trevirivel összekötő transzprovinciális „főútvonal”. A délkeleti szomszéd város, Mursa ezen az útvonalon feküdt. Innen vezetett az út Sirmiumba, amely a tetrarchia idején az egyik császári székhely, a késő római időszakban Pannonia Secunda polgári igazgatási központja. Nyugati irányban ezen az útvonalon Savaria városát, Pannonia prima tartomány polgári igazgatási központját lehetett elérni. A másik három útvonal a dunai limes menti központokba irányult, ahol legiotáborok és polgári települések álltak. Carnuntum emellett Pannonia prima provincia, Aquincum pedig Valeria provincia katonai igazgatási központja volt a késő római időszakban.²⁴ Sopianae északi szomszédja a tőle XXXII m.p. (47,3 kilométer) távolságban lévő Iovia a Brigetio felé vezető úton. Sopianae „elővédje” a dunai limesen Lugio és Altinum segédcsapattáborok, ebbe az irányba az aquincumi útból lehetett egy leágazás. Sopianae szomszédságában nyugati irányban jelentősebb települést nem ismerünk.²⁵ A Mecseken átvezető út mellett őrtorony ismert (Pécs-Lapis).²⁶

Arra, hogy a mai Pécs történeti belvárosának területén fekvő római kori település neve Sopianae volt, mindössze két írott forrás szolgáltat adatot. Az *Itinerarium Antoniniben* négy útvonal állomásai között szerepel, a feltüntetett távolságadatok alapján Sopianae egyértelműen a Mecsek térségébe lokalizálható.²⁷ Ezen kívül Ammianus Marcellinus késő római auctor említi a Sopianae nevet.²⁸ Ez az egyetlen

¹⁹ MARÁZ 2009. 70.

²⁰ BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. 203–204.

²¹ BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. 204.

²² BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. 204.

²³ BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. 204.

²⁴ A Diocletianus-féle igazgatási reform előtt Carnuntum Pannonia Superior, Aquincum pedig Pannonia Inferior polgári és katonai igazgatási központja, ezt megelőzően az egységes Pannonia tartományé pedig Carnuntum volt. Savaria Pannonia Superior császárkultuszának és tartományi gyűlésének volt a helye.

²⁵ A Dunántúl római kori úthálózatáról: TÓTH 2006b. A Sopianae-ből kiinduló utakról l. még: RADNÓTI 1940.

²⁶ MÁRFI 1983.

²⁷ Az *Itinerarium Antoniniben* szereplő előfordulások: per Sopianas (Soppeanas) 231,9; a Sopianas (Sopiana) 264,1; a Sopianas 264,7; Sopianis (Supianis) 267,5; Suppianis 232,8.

²⁸ „Maximinus regens quondam Romae vicariam praefecturam, apud Sopianas Valeriae oppidum

forráshely, amely a települést Valeria provincia praesesi székhelyeként nevezi meg. Végül egy elveszett sírkő töredéke említhető, melyen azonban a felirat olvasata bizonytalan.²⁹

A Sopianae név etimológiája nem egyértelmű, két nézet alakult ki a kutatásban ezt illetően. Az egyik a *sop-* vagy *sup-* „mocsaras”, „vizes” jelentésű kelta eredetű szógyökkel hozza kapcsolatba, azaz a település környezetének (Pécsi-víz, esetleg a Dráva völgye) földrajzi fekvéséről, adottságairól kapta volna a nevét.³⁰ A másik nézet szerint a település neve a *Sopius* vagy *Sopianus* személynévből eredeztethető.³¹

A Sopianae név Pannonia azon nagyszámú, kisebb részben őslakos, nagyobb részt latin nyelvű településnév csoportjába tartozik, amelyek az *-iana* képzővel végződnek. E helynevek valamelyik helység nevét meghatározó nőnemű latin szó (*villa*, *casa*, *statio*, *mutatio*, *mansio*) jelzői.³² A dél-pannóniai helynevek egy része, köztük *-iana* végződésűek is, többes számú alakban állnak. Csak feltételezni lehet, hogy több, egymástól területileg elkülönülő településrészből, birtokból álló egységre utal.³³

A település neve alapján következtetni lehet történetének egyes vonásaira is. Az *-iana* végződésű településnevek a kedvező helyen létrejött, vagy igazgatási beavatkozás során fejlődésnek induló helységek nevei.³⁴ Sopianae fejlődéstörténete szempontjából nézve mindkét megállapítás igaz.

A település az 1–2. században

Sopianae kezdeteiről keveset tudunk. A római hódítás időszakában kelta és illír vegyes lakosság élt a térségben.³⁵ Az 1–2. században vicus(szerű) településsel számolhatunk, a település városi rangjára nincs semmilyen bizonyíték.³⁶ A római kori településtörténet az éremleletek alapján az 1. század utolsó harmadától-végétől követhető nyomon. A legkorábbi feliratos köemlékek az 1. század végére datálhatóak.³⁷ A korszak a markomann-kvád háborúk (167–180) pusztításaival zárult.

Régészetileg bizonyítható településnyomok egyrészt a Munkácsy M. u. – Fürdő u. – Rákóczi u. – Irgalmasok u. által határolt 170×120 méter nagyságú területről,

---

obscurissime natus est, patre tabulario praesidialis officii, orto a posteritate Carporum, quos antiquis excitos sedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam.” - Amm.Marc. XXVIII 1,5 ed. F. Eyssenhardt.

²⁹ [-] / Iustus [-] cives So[pianarum? -] /u sibi et [-] / co(niugi) qu[ae vix(it) -] – Corpus Inscriptionum Latinarum III. 3293. L. még ehhez Tóth 2006a. 49–50. 3. jegyzet.

³⁰ MÁDY 1963.; VISY 2003. 231.

³¹ Tóth 2006a. 51–52; VISY 2010. 214.

³² Tóth 2006a. 52.

³³ Visy Zs. Sopianae esetében *villae/casae Sopianae* alakot tart lehetségesnek. Vö. Visy 2010. 214.; POZSÁRKÓ 2001.

³⁴ Tóth 2006a 52.

³⁵ Az Andizetes civitas peregrina területének északi vagy a Hercuniates déli részére eshetett a Mecsek és környezetének területére. Mócsy 1990a.

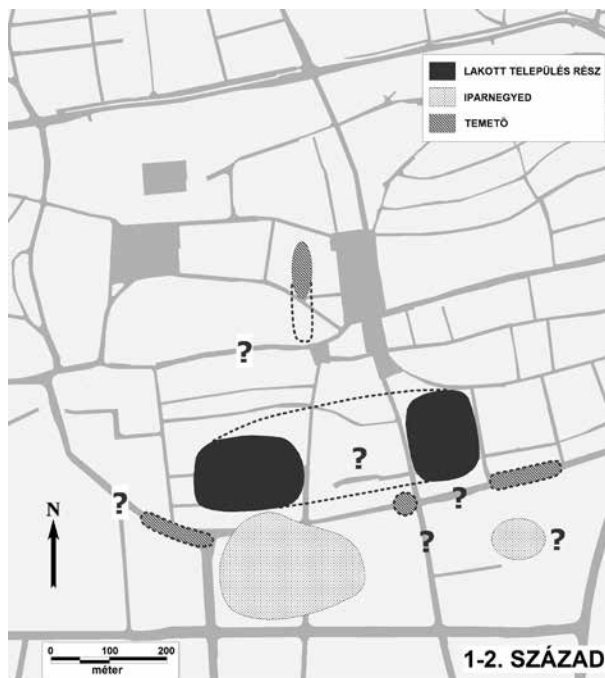
³⁶ A szakirodalomban felmerült, hogy a településnek katonai tábor előzménye lett volna. Ez régészeti eredményekkel nem igazolható. – Erről legutóbb: VISY 2003. 231.; Föld-fa szerkezetű erődítésre utaló régészeti jelenségek a Kossuth tér területén kerültek elő 2008-ban (gerenda alapárkok cölöplyukakkal, keresztirányú árkokkal, közöttük cölöpök), fossa viszont nem került elő. – Tóth Zsolt ásátása 2008-ban.

³⁷ POZSÁRKÓ 2001. és POZSÁRKÓ 2004.

másrészt a Rákóczi u. – Sopianae tér – Nagy Lajos király útja és Szabadság u. határolta mintegy 250×190 méter kiterjedésű területen ismertek. A két településrész kiterjedése, topográfiai helyzete valószínűsíti, hogy a lakott terület előbbtől nyugatra, utóbbtól északra is kiterjedt.³⁸ Ezen kívül az előbbiektől délkeletre, a Bajcsy-Zsilinszky utca és Rákóczi út közötti területen, az Árkád Üzletház helyén vannak településrészsre utaló nyomok. Az előbbiek alapján mintegy 500×320 méter kiterjedésű, azaz az akkori viszonyokhoz mérten nagyméretű és jelentős lehetett a korai település, amelynek épületei ekkor még föld-fa szerkezetűek voltak. Hangsúlyos volt Sopianae életében az ipari tevékenység (edénygyártás, fémművesség), amelyet az előkerült edényégető és fémolvasztó kemencék, bronzöntő műhely maradványai bizonyítanak. A település déli részén, a rajta áthaladó kelet-nyugati irányú útvonaltól délre, valószínűsíthetően elkülönülő ipari negyeddel (vagy negyedekkel) lehet számolni.³⁹

A korszakhoz köthető településmaradványok:

- A Munkácsy M. utcában a klinika udvaráról cölöplyukak, gerenda alapárkok ismertek.⁴⁰
- A Kossuth tér területén cölöpszerkezetes épületekhez, építményekhez köthető cölöplyukak, gerenda alapárkok, kőalapozású épület, sütőkemencék, edényégető kemence ismert.⁴¹

2. ábra. Sopianae az 1-2. században

³⁸ A jelzett területen, a Postapalotától nyugatra Fülep Ferenc fürdőépületet azonosított, amelynek építését a 2. század első felére datálta, pusztulását a nagy markomann–kvád háborúhoz kötötte. Először erről: FÜLEP 1974. Véleményünk szerint a fürdő datálása helytelen: építése a Severus korra, a 3. század első felére keltezhető, pusztulása pedig a 260. évi eseményekhez kapcsolható. Fülep Ferenc datálása összeegyeztethetetlen a település más részén talált kora római jelenségekkel. Az itt előkerült korai leletanyag viszont azt bizonyítja, hogy a korai település e területre is kiterjedt. Objektumait a későbbi építkezések jelentős mértékben megbolygatták és elfedték.

³⁹ KOVALICZKY 2005.

⁴⁰ KÁRPÁTI 2004. 281.

⁴¹ TÓTH 2008. 8–9.